

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਜਸਦੀਪ ਕੌਰ

ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. (ਪੰਜਾਬੀ)

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਨਿਗਰਾਨ – ਡਾ. ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ-ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਆਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸਿਰਲੇਖ – ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਕਾਰ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਹਰ ਵਿਵਸਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਵੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਯੋਗਦਾਨ ਨਿਭਾਏ। ਇਸ ਲਈ ਡਾ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਹੈ:-

ਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਗੈਬੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਸਹੀ ਜਾ ਗਲਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਾਸਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਜ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤਸਵੀਰ, ਇਸ ਦੀ ਸਹੀ ਫਾਰਮੂ ਲੇਸ਼ਣ ਦੇਣਾ ਹੈ।

(ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੋਮੇ 117)

ਕਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਢੁੱਕ ਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਹੋਸਲਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਥਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ:-

ਹਿੰਮਤ ਹਾਰਿਓ ਨਾ ਜੇਕਰ ਜਿੱਤਣਾ ਏ
ਹੁੰਦੀ ਹਾਰ ਤਾਂ ਸਿਦਕ ਤੋਂ ਹਾਰਿਆ ਨੂੰ।
ਉਹ ਤਾ ਰੋਜ਼ ਮਾਰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਰਹੇ ਡਰਦਾ
ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ।
ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੇਰੇ, ਉਥੇ ਵਸਣ ਜਿਹੜੇ,
ਮਹਿਲਾ ਘੁਰਦੇ ਕਾਸਤੋਂ ਢਾਰਿਆ ਨੂੰ।

(ਦੋ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ 42)

ਇਹਨਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਪੁੰਜੀਪਤੀਆ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਰਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਅਸੀਂ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਹੋਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਰ ਗਰੀਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਵਸਤੂਆ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁੰਜੀ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰੇਕ ਨੁੱਕਰ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜੀ ਹੈ। ਪੁੰਜੀ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦਾ ਹਿੱਤਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਹਰਵਿੰਦਰ ਭੰਡਾਲ, ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 11)

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ-ਸਹੂਲਤਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਜਿਆਦਾ ਲਾਲਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ 'ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ' ਇਸ ਦੌਰ ਨੂੰ ਆਪਾ-ਆਪੀ ਦਾ ਦੌਰ, ਕਹਿਰ-ਪਹਿਰ, ਅਤੇ ਬਦੀਆ ਦਾ ਦੌਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਤੋੜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ

ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆਂ ਹੈ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ - ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਕਾਫੀ ਸੌਖਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਤਕਲੀਫਾ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦਿਆਲੂ, ਦਾਨੀ ਸਨ ਉਹ ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਆਪੋ ਧਾਪੀ ਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਹੀ ਦਿਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪੈਸਾ ਚਾਹੇ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕਮਾਇਆ ਜਾਵੇ ਚਾਹੇ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ ਕਰਕੇ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਮਾਏ ਜਾਵੇ।

ਬਾਹਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਤਰੱਕੀ ਹੈ ਜੋ ਕੰਮ ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸੀ ਉਹੀ ਕੰਮ ਅੱਜ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਜੋ 20-25 ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਰਦੇ ਸੀ ਉਹ ਕੰਮ ਅੱਜ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟਦੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਲ ਕੇਂਟਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ:-

“ਉਗਯੋਗੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਸਤਾ ਦਾ ਉਤਪਾਦ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

ਵਿਕਾਸ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਸਿਰਫ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾ-ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ - ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਨੇ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਨੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀ ਇਸ ਸਵਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਹਬਰੂ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

ਇਹ ਵੇਲਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ
ਜਾਂ ਮਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ
ਇਹ ਵੇਲ ਲੜਨ ਦਾ
ਜਾਂ ਖੜ੍ਹਨ ਦਾ ਨਹੀਂ

ਇਹ ਵੇਲਾ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ‘ਚੇ

ਚੀਜ਼ਾ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਹੈ।

(ਜਸਵੰਤ ਜਫਰ, ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੀ ਲਗਦੇ ਹਾਂ 75)

ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੇ ਸਾਡੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾ ਖਰੀਦਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਾਰਥ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖਿੱਚਾ ਅਤੇ ਲਾਲਸਾਣਾ ਦਾ ਭਟਕਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਦੋਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਗਰਿਵ ਹੀ ਗਾਮਾ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾ ਕੋਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਨੁੱਖ ਇੰਨਾ ਖੁਦਗਰਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨਸ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦਗਰਜੀ ਬਾਰੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:-

ਜੋ ਕਿ ਐਨੇ ਖੁਦਗਰਜ ਹਨ

ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਸੀ

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਸਤੂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਹਨ

ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜਛੱਤੀ ‘ਤੇ ਸਿੱਟਣਾ ਲੋਚਦੇ ਹਨ।

(ਧੁੰਪ ਦੀ ਚੁੰਨੀ 27)

ਵਰਗਾ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ - ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗਾ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਰਗ ਹਨ। ਇਕ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਜਿਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁੰਜੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਗਰੀਬ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਟਾਈਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸੇ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀਆ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਨਾਲ ਨਭਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੱਬੇ ਗਏ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ ਹਢਾਏ ਸੱਚ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਸਤਰਾਂ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :-

ਨਹੀਂ ਹੱਟਦਾ

ਚੁੱਲ੍ਹਿਆ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ

ਭੁੱਖ ਦਾ ਕਾਂਬਾ
ਨਹੀਂ ਮਿੱਟਦਾ
ਆਲੇ ਵਿੱਚ ਜਗਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ
ਗੁਰਬਤ ਦਾ ਹਨੇਰ
ਫਸਲਾਂ ਉਦਾਸ ਹੋਈਆਂ, ਬੂਟੇ ਉਦਾਸ ਹੋਏ
ਥਕ ਚਿਰ ਦੇ ਪਿਆਸਿਆ ਨੂ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੋਏ
ਸੋਚਣ ਕਣਕ ਦੇ ਦਾਣੇ, ਸੋਚਣ ਇਹ ਫਲ ਤੇ ਮੇਠੇ
ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਥਾ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇਣੇ
ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਜਿਸ ਥਾਂ
ਇੱਕ ਟੁੱਕ ਦੇ ਬਾਝ ਮੋਏ।

(ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਬਫਜਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ 43)

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੀਤੀ - ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆ ਦੁਨੀਆਵੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ।

ਆਪਣੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਜਿਹੜੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀਆ ਨੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਭਟਕਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਗਲਤ ਰਾਹ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਇਨਸਾਨ ਇਮਨਾਦਾਰੀ, ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਪੈਸਾ ਕਿੱਥੇ ਰਾਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਲੁੱਟਾ ਦੀਆ ਆਦਤਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਜਾਨੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜੋ
ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਖੁਣੇ
ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖੁਣੇ
ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋੜਦਾ ਹਾਂ
ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਵੀ ਸਿੱਧੂ ਬਾਰੇ
ਸੋਚਦਾ
ਝੁਰਦਾ ਤੇ ਘੜਦਾ ਹਾਂ
ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ
ਹਾਂ ਕਿ ਏਨੇ ਪੈਸੇ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨੇ

ਸਨ ਦਸ ਵੀਹ ਲੱਖ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ
ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਕੋਠੇ ਭਰਨੇ ਸਨ।

(ਇਹ ਬੰਦਾ ਹੁੰਦਾ 27)

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ, ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਲੁੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਬੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੇਘਰ ਲੋਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾ ਰਹੇ ਓਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵੱਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਸਾਡੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਉਠੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਹਾਇਸ਼ਾਂ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਸਨਾ ਤੇ ਸੋਖਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਜਸਵੰਤ ਜਫ਼ਰ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਧਾਉਂਦੇ ਜਾਉਗੇ
ਤਾਂ ਘੱਟਦਾ ਜਾਏਗਾ ਅਨੰਦ
ਮਨਫੀ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ
ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਸ਼ੀਮ ਕਰ ਲਵੋਗੇ
ਜੀਰੋ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ
ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ਬਚੇਗਾ

(ਅਸੀਂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੀ ਲਗਦੇ ਹਾਂ 83)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਿਆਕਨ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਘੱਟ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਘੱਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਡੀ ਭਟਕਨਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਘੱਟ ਜਾਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਠੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖੀਏ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਹੋਵੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਸਿੱਟਾ - ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ, ਮੰਡੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹਨ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ

ਸਾਧਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਬਜ਼ਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਜੀ ਸਵਾਰਥ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਗਲਤ ਰਾਹ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ, ਬੇਈਮਾਨੀ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਖਿਲਬਾੜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਖੁਦਗਰਜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰੀਥਕਤਾ ਵਿੱਚ ਲਈ ਵਰਗਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਰਗ ਅਮੀਰਾ ਦਾ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਗਰੀਬ ਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਪੈਸਾ ਕਮਾ ਕੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਗਰੀਬ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ - ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਹਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਖੋਜਕਾਰਜ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਸਮਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਜੋਕੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਝ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

- ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਲੋਕਧਾਰਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸਵੀਕਰਨ, ਗਲੋਬਲੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ 2012.
- ਅਰੋੜਾ, ਨੀਤੂ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ - ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015
- ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009

- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ (ਸੰਪਾ.) ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2005
- ਓਕ. ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ, 2016
- ਜੱਸ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, (ਸਾਲ ਨਹੀਂ)
- ਧਨਵੰਤ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮਾਗਟ, (ਸੰਪਾ) ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003.
- ਨੂਰ, ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ਨ, 2012.
- ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੁਲ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਆਈਨਸਟੀਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿਮਘ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010.
- ਪਾਤਰ, ਸੁਰਜੀਤ, ਸੁਰਜਮੀਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008.
 - ਪੱਤਝੜ ਦੀ ਪਾਜ਼ੇਬ, ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 2017
 - ਲਫਜ਼ਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1999
 - ਧੁੱਪ ਦੀ ਚੁੰਨੀ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2011
 - ਜਫਰ, ਜਸਵੰਤ, ਅਸੀ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕੀ ਲੱਗਦੇ ਹਾਂ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001.
 - ਦੋ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1993
 - ਇਹ ਬੰਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2010
- ਸੋਢੀ, ਐੱਨ. ਐੱਸ. ਸਮਾਜ ਕਾਰਜ, ਪਬਲੀਕੇ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003
- ਭੰਡਾਲ। ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2009.
- ਰਾਜਬੀਰ ਕੌਰ (ਪ੍ਰੋ) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2017

ਵੈੱਬ ਸਾਇਟਸ

en.wikipedia.org
punjabipedia.org
webstartpatiala.com
investopedia.com

ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ
ਅਜੀਤ ਰੋਜ਼ਾਨਾ
ਜਗ ਬਾਣੀ
ਰੋਜ਼ਨਾ ਸਪੋਕਸਮੈਨ